

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/18668> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Sloos, Louis Philippe

Title: Gewapend met kennis : 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland

Issue Date: 2012-04-03

16 Slotbeschouwing

Inleiding

De ruim vijftien jaar onderzoek naar aspecten van de militaire boekcultuur in Nederland die deze studie reflecteert, was geen zoektocht maar een verkenningstocht. De aanleiding voor deze exercitie is geweest de wetenschappelijke belangstelling, zowel vanuit de militaire geschiedenis als de boekgeschiedenis, voor de alomtegenwoordigheid van het boek in het militaire bedrijf. Het militaire boek weerspiegelt vanaf zijn ontstaan in de vijftiende eeuw zowel de ontwikkeling van het krijgswezen als van het gedrukte boek. Behalve de stand van zaken in de krijgskunde die in militaire boeken is terug te vinden en veranderingen in typografie, bindwijze et cetera die vallen af te lezen aan de boeken in materieel opzicht, heeft het militaire boek ook invloed uitgeoefend op de militaire geschiedenis door met name verspreiding van kennis en informatie, en op de boekgeschiedenis door de omzet die het voor de uitgevers en boekverkopers genereerde. Dit is een van de belangrijkste redenen dat onderzoek naar aspecten van militaire boekcultuur, dat wil zeggen de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de krijgsmacht, van wetenschappelijk belang is voor zowel militair- als boekhistorisch onderzoek. In deze studie is specifiek onderzocht hoe het boek een rol speelde in met name de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs, en in het bijzonder hoe het boek daarbij doorwerkte op intellectueel en operationeel niveau. Wat was hierbij bovendien de specifieke positie van Nederland in Europa; was er sprake van invloed over en weer en veranderde de situatie? Omvang, verscheidenheid en intensiteit van de 'militaire boekcultuur' zeggen het nodige over het effect van het boek in de krijgsmacht op de aspecten die hier centraal staan. In deze studie is daarom gezocht naar een antwoord op vragen naar de wijze waarop en de mate waarin krijgsmacht, samenleving en boekenbedrijf in voortdurende wisselwerking met elkaar van invloed zijn geweest op de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de Nederlandse krijgsmacht. Er is gekeken naar het erfgoed – ook om onderzoek naar aspecten van

militaire boekcultuur aan te moedigen en daarvoor handvatten aan te reiken –, waarover het eerste deel van deze studie handelt. In deel twee staan de militaire publicistiek, uitgeverij, boekbezit, bibliotheken en de verschillende genres binnen de militaire literatuur centraal.

De wisselwerking tussen krijgsmacht, samenleving en boekenbedrijf is te zien vanaf het ontstaan van de militaire publicistiek. Het eerste gedrukte militaire boek was een nieuwe synthese van een levende auteur, geen klassiek werk dat op initiatief van een uitgever tot stand is gekomen. De militaire publicistiek komt na haar ontstaan in Italië ook in andere landen, waaronder de Lage Landen, tot ontwikkeling. Wat dit betreft bekleedde Nederland geen voortrekkerspositie. De omstandigheden leken hier op dat moment, dat wil zeggen in de tweede helft van de zestiende eeuw, ten tijde van de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog, sterk op die in Italië. De situatie die in beide landen daarvóór bestond komt echter niet overeen. Er was hier geen sprake van een rijke krijgskundige cultuur die een corpus laat-Middeleeuwse krijgskundige handschriften heeft geproduceerd, waarmee overigens niet is gezegd dat Nederland toen geen militaire traditie kende. Hoe dan ook, de vroege gedrukte militaire werken bereikten dankzij de internationale boekhandel – de handelsmetropool Venetië was lange tijd het centrum van de militaire publicistiek – ook de Nederlanden. Als voorbeeld hiervan kan dienen het grote aandeel van Italiaanse militaire werken – bijna een derde – in het vroegmoderne boekbezit van de Oranje-Nassaus. Het merendeel van hun boeken op dit gebied was oorspronkelijk Italiaans, en in de meeste gevallen ook gedrukt in de Italiaanse taal. Het aantal Italiaanse werken ligt nog hoger als in Italië gedrukte werken van niet-Italiaanse auteurs en werken die voor het eerst in Italië zijn uitgegeven, zoals klassieke tekstuittgaven, worden meegeteld. Een vergelijkbaar groot aandeel van Italiaanse militaire literatuur is te vinden in de door de beroemde Franse hofbibliograaf Naudé aangelegde bibliotheek van de Franse staatsman Mazarin.

Het erfgoed

Uit de lange traditie van boekhandel en boeken verzamelen, en vervolgens ook de productie van militaire boeken in de Nederlanden, volgt dat het historisch boekbezit van Defensie, waarover het eerste hoofdstuk gaat, een lange ontstaansgeschiedenis heeft. Met het historisch boekbezit van Defensie worden de volgende bibliotheken bedoeld: 1. die van tal van instellingen die ressorteren onder het Ministerie van Defensie waar historisch boekbezit nog in zijn oorspronkelijke context aanwezig is, bijvoorbeeld op de KMA, of is ondergebracht, zoals de historische bibliotheek van het Ministerie van Marine bij het NIMH. 2. historische militaire bibliotheken, waaronder die van het departement zelf, die zijn ondergebracht bij het Legermuseum.

Welke conclusies kunnen nu worden getrokken uit het in kaart brengen

van het erfgoed? In de eerste plaats wordt geconstateerd dat het in hoofdstuk 2 behandelde bezit zeer uitgebreid en rijk is. Het is, in vergelijking met dat in andere landen, bovendien nog zeer compleet. Opmerkelijk en wetenschappelijk van groot belang is voorts dat het bezit niet alleen nog deels in zijn oorspronkelijke context aanwezig is, maar in een aantal gevallen zelfs organisch nog een geheel vormt. Met dit laatste wordt bedoeld dat de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie nog intact is, hetgeen bij niet-militaire historische bibliotheken lang niet altijd het geval is. De collectie zou bij wijze van spreken aan de hand van de oude gedrukte catalogus uit 1878 kunnen worden geraadpleegd, aangezien zelfs de oude nummering behouden is en in de digitale catalogus is ingevoerd. Het behoud van het historisch boekbezit van Defensie is gezien de vele oorlogen, machtswisselingen, opheffingen en reorganisaties van legeronderdelen opmerkelijk te noemen. Zoals in dit hoofdstuk aan bod kwam, werd soms actief aan het behoud van de boeken gewerkt. Deze 'bewaartraditie' is veelzeggend voor de betekenis van het gedrukte boek in de krijgsmacht.

Ten tweede vormen de lange traditie van boekhandel en boeken verzamelen, en vervolgens ook die van de productie van militaire boeken in Nederland, en het feit dat het historisch boekbezit van Defensie zeer uitgebreid en rijk is, duidelijke aanwijzingen voor de belangrijke rol die het militaire boek heeft gespeeld bij de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs in Nederland. Hoe dit werkte op het intellectuele en operationele vlak, blijkt uit het bezit van de afzonderlijke bibliotheken en, voor zover bekend, het aanschafbeleid, en misschien nog wel meer uit de bibliotheeksoorten die we kennen. Er kunnen grofweg twee soorten militaire bibliotheken worden onderscheiden: korpsbibliotheken en boekencollecties van militaire instellingen, zoals scholen. In de zeventiende eeuw bestonden in Nederland waarschijnlijk alleen verzamelingen vakliteratuur bij militaire instellingen, zoals bij de Leidse 'Genie- en schermeschool' en de Raad van State, als voorloper van het Ministerie van Defensie. De korpsbibliotheken nemen sterk in aantal toe in de achttiende en, vooral, negentiende eeuw. In de achttiende eeuw kenden de korpsen al bibliotheken op bataljonsniveau, hetgeen veelzeggend is voor de rol die het boek toen intellectueel en operationeel al speelde, zij het dat de lezers en gebruikers van deze boeken hoofdzakelijk officieren waren. In de loop van de negentiende eeuw steeg het aantal militaire bibliotheken tot enkele honderden, van departements- tot regiments- of bataljonsboekery, en van kantine- tot garnizoensbibliotheek. Bovendien waren onderofficieren en soldaten niet langer uitgesloten en kregen zij zelfs de beschikking over eigen bibliotheken. Overigens was wat betreft het bezit van deze verschillende bibliotheeksoorten ook sprake van overlap: omdat op het Ministerie van Oorlog werd bepaald welke boeken dienden te worden aangeschaft, bezat de bibliotheek van dit ministerie bijvoorbeeld ook boeken die in het veld werden gebruikt en aanwezig waren in regiments- en bataljonsbibliotheken. Vice versa was het ook noodzakelijk

dat bij de korpsen en zelfs op bataljonsniveau boekwerken over meer algemene onderwerpen beschikbaar waren.

Van belang voor het onderzoek is dat het historisch boekbezit van Defensie nog grotendeels onontgonnen terrein is. In 2008 is weliswaar de catalogus *Warfare and the age of printing* van de oudste boeken van Defensie – de circa 10.000 boeken gedrukt vóór 1801 – verschenen, maar het samenstellen daarvan moet ondanks de grote investering aan tijd en energie die is gestoken in de samenstelling toch vooral worden beschouwd als het voorwerk voor het echte onderzoek. De catalogus is juist bedoeld om onderzoek naar de oudste boeken van Defensie te stimuleren. Tal van onderwerpen kunnen met behulp ervan nader worden uitgediept en vele nieuwe thema's liggen in het verschiet.¹ Bovendien betreffen de boeken van vóór 1801 slechts 1 à 2 procent van het totale historische boekbezit van Defensie.²

Uit onderzoek naar de boeken van Defensie van vóór 1801 blijkt dat er veel mee is gebeurd. Er is letterlijk geschiedenis mee geschreven. Zo zijn vele boeken getraceerd die aan belangrijke historische personen of overheidsinstellingen hebben toebehoord. Naast boeken van de Oranje-Nassaus is ook een deel van de verloren gewaande 'Hollandse bibliotheek' van Lodewijk Napoleon teruggevonden, zoals in hoofdstuk 13 is beschreven. Ook voor informatie over andere historische eigenaars is onderzoek naar het militaire boek in de collecties van Defensie relevant. Er kan zodoende meer inzicht ontstaan in het boekenbezit van particulieren en instellingen en er kan worden vastgesteld waar boeken zijn gebleven waarvan soms alleen bekend is aan welke persoon of instelling ze ooit hebben toebehoord. Voorts kunnen we aan de hand van de boeken en eventueel de sporen daarin, de personen en instellingen die deze boeken hebben bezeten en gebruikt beter leren kennen. Op beide manieren kan meer inzicht worden verkregen in het functioneren van het boek in de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs, alsmede in de intellectuele en operationele werking van het boek daarbij. Zo werden tijdens het beschrijven van de boeken van vóór 1801 in de historische bibliotheek van het Ministerie van Oorlog sporen gevonden van een heuse militaire familiebibliotheek. In tal van boeken werden inscripties en zelfgemaakte of gedrukte ex librisen aangetroffen waaruit bleek dat de werken hebben toebehoord aan verschillende leden van het militaire geslacht De Veye (de Burine). Door overerving bouwde deze familie een grote collectie vakliteratuur op, aan de hand waarvan elke nieuwe generatie werd opgeleid. Door middel van deze boeken krijgen we een uniek inkijkje in het gebruik van vakliteratuur door militairen tijdens het Ancien Régime. Daarnaast is er bijvoorbeeld het interessante gegeven dat in de bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie betrekkelijk veel taalkundige werken zijn aangetroffen. Deze boeken kwamen misschien van pas bij het schrijfwerk en de administratie van de artillerieofficieren, maar een of meer officieren zouden (daarnaast) bijvoorbeeld ook lid van een letterkundig gezelschap geweest kunnen zijn.

De casestudies

Het eerste onderwerp dat in dit boek is aangesneden is de militaire publicistiek. Militairen schreven boeken, vooral instructieboeken, onderzoekswerken of handboeken en later ook memoires, die bedoeld of onbedoeld gingen functioneren als krijgskundig handboek. Soms deden ze dit uit beroepsmatige overwegingen, maar soms ook om geld te verdienen. Tot in de zeventiende eeuw, toen het militaire beroep nog volop in ontwikkeling was, speelden overigens ook niet-militairen vaak een belangrijke rol in de totstandkoming van militaire theorie, vooral op het technische vlak en in de vorm van abstracte syntheses. Onder de eerste militaire auteurs worden bijgevolg veel geleerden en deskundigen zonder een militaire achtergrond aangetroffen. Hieruit blijkt dat vanaf het ontstaan van de Nederlandse militaire publicistiek belang werd gehecht aan de theoretische onderbouwing van oorlogvoering, waarvoor militairen geleerden inschakelden als Justus Lipsius en Simon Stevin. Andere niet-militaire auteurs, zoals Hendrik Hondius en Cornelis Redelykheid, die zijn behandeld in hoofdstuk 3 respectievelijk 8, leverden op eigen initiatief bijdragen aan het krijgswezen. Het militaire boek geschreven door niet-militairen was overigens een Europees verschijnsel van de vijftiende tot in de achttiende eeuw. In de Nederlandse Republiek begonnen in de zeventiende eeuw weliswaar de eerste militaire werken van de hand van Nederlandse militairen te verschijnen, een trend die zich heeft doorgezet in de achttiende eeuw, maar de conclusie moet luiden dat de Nederlandse militaire publicistiek pas echt gestalte krijgt in de loop van de negentiende eeuw, omdat deze toen vrijwel niet meer afhankelijk was van buitenlandse auteurs. Nederland was hiermee beduidend later dan omringende landen als Frankrijk en Duitsland. Cornelis Anthonie Geisweit van der Netten en Jacob de Gelder luidden wat dit betreft de negentiende eeuw in. Hun werk wordt echter nog geflankeerd door tal van vertalingen uit met name het Frans, waarbij duidelijk sprake is van een napoleontische invloed, een situatie die voortduurde tot in de jaren dertig van de negentiende eeuw. Maar beide auteurs maakten zelf ook deel uit van het militair onderwijs in Nederland tijdens de napoleontische tijd. Met andere woorden: de Nederlandse militaire publicistiek die in de negentiende eeuw van de grond komt is sterk beïnvloed door de napoleontische tijd. Het pionierswerk van Geisweit van der Netten en De Gelder werd voortgezet door succesvolle Nederlandse militaire auteurs als Willem Louis de Petit en Herman Cornelis Brandt, die samen tekenden voor wat kan worden beschouwd als de voorloper van het bekende *Handboek voor den soldaat* uit 1933. Het vroegst bekende Nederlandse militaire boek dat zich expliciet richt tot het niveau van soldaat, het door de Haagse uitgeverij Van Cleef uitgegeven *Manuel journalier des sous-officiers et soldats of Dagelijksch handboek voor de onderofficieren en soldaten*, dateert overigens uit 1806, toen de napoleontische invloed in Nederland op zijn hoogtepunt was!

Een interessante conclusie die hieruit volgt is overigens dat het boek niet

altijd dezelfde rol heeft gespeeld bij de technologische ontwikkelingen en het militair onderwijs in de Nederlandse krijgsmacht, maar dat de militaire kennis en ervaring – het intellectuele en operationele niveau – en de weerslag daarvan op de militaire publicistiek meer geleidelijk aan invloed heeft gewonnen. Deze ontwikkeling heeft in Nederland langer geduurd dan in landen als Italië, Frankrijk en Duitsland het geval was. Dit verklaart waarschijnlijk mede dat in Nederland, ook weer in tegenstelling tot in andere landen, tot in de negentiende eeuw geen sprake was van een gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel. Militaire werken werden uitgegeven door gewone uitgeversbedrijven. Wel waren er firma's die relatief veel militaire boeken uitgaven en verhandelden. Deze spreiding van de militaire uitgaven van vóór 1800 over vele uitgeverijen sluit aan bij de constatering dat er in de negentiende eeuw ondanks het bestaan van de geoctrooide Haagse firma De Gebroeders van Cleef, nog voldoende ruimte was voor zowel gespecialiseerde uitgeverijen zonder octrooi op militaire publicaties als voor bedrijven die, vooral in de garnizoenssteden, militaire boeken uitgaven en verhandelden. Het ontstaan van gespecialiseerde militaire uitgeverijen-boekhandels in Nederland in de negentiende eeuw had namelijk niet zozeer te maken met een toename van het aantal titels, maar meer met de regulering van de inhoud door de legerleiding. Er was behoefte aan uniforme basiskennis en dito informatie voor alle niveaus. Deze ontwikkeling was mede een gevolg van de verdergaande professionalisering van het leger en kan, concluderend, worden aangeduid als een overgang van boeken voor individuen, die voornamelijk afhankelijk waren van zelfonderricht op basis van niet-voorgeschreven binnen- en buitenlandse literatuur, naar boeken voor een militaire gemeenschap, die kon profiteren van een toenemende *unité de doctrine* en georganiseerd onderwijs. De belangstelling voor nieuwe militaire vakliteratuur en de productie en distributie daarvan lopen met deze ontwikkeling parallel.

De aanzienlijke hoeveelheid militaire literatuur, die, grotendeels in het Frans gesteld, in de zeventiende en achttiende eeuw in de Nederlandse Republiek is verschenen, moet overigens vooral worden verklaard vanuit de intermediaire rol die de Republiek in die tijd nog speelde in de Europese boekhandel. Wat dit betreft heeft Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw een unieke rol in de Europese militaire publicistiek. Een interessante vraag is, in hoeverre al die literatuur die hier verscheen hier ook gelezen werd en van invloed is geweest op de nationale krijgsmacht. Gebleken is in ieder geval dat sommige werken van buitenlandse auteurs die voor het eerst zijn verschenen in de Republiek en internationale standaardwerken werden, zoals de geschriften van Casimir Siemienowicz en Maurice De Saxe, beschreven in hoofdstuk 4 respectievelijk 7, ook veelvuldig zijn aangetroffen in hier behandelde Nederlandse institutionele militaire bibliotheken en in collecties van individuele militairen. Voorts staat vast dat het aantal officieren dat Frans kon lezen groot was en is hier naar voren gekomen dat heel wat officieren Franse boeken kochten en in hun bezit hadden. Het Frans was immers de

internationale voertaal onder Europese officieren. Van een taalbarrière was dus niet of nauwelijks sprake. Een andere vraag is of deze uitgaven misschien deels waren geëntameerd door Nederlandse officieren, of dat het de uitgevers-boekverkopers waren die deze boeken op eigen initiatief op de markt brachten. Verder onderzoek naar het boekbezit van militairen en militaire bibliotheken in combinatie met militair-historisch onderzoek kan meer inzicht bieden in het gebruik en de invloed van boeken van de hand van buitenlandse auteurs. Zodoende kan niet alleen maar kennis worden verkregen over de werking van het boek op intellectueel niveau, maar ook op het intellect of de intelligentie van militairen.

Wat betreft de productie kan op basis van praktisch elk hoofdstuk van deze studie worden geconcludeerd dat enerzijds zowel door auteurs als uitgevers kosten noch moeite werden gespaard om militaire boeken uit te geven, terwijl anderzijds vanwege de hoge omloopsnelheid van sommige boeken met de kwaliteit van de boekverzorging en soms zelfs de betrouwbaarheid van de tekst van boeken werd gemarchandeerd. Ook werden roofdrukken uitgegeven. Het militaire boek was voor de uitgevers uiteindelijk net zo goed een handelsproduct als andere boeken. Dit laatste gegeven is interessant, want het betekent dat militaire uitgaven een commercieel belang vertegenwoordigden, dat meer gewicht had gekregen toen vakliteratuur voor militairen onontbeerlijk was geworden. Dat uitgevers het niet altijd even nauw namen met de betrouwbaarheid van de tekst, in het bijzonder blijkend uit hoofdstuk 7, betekent voor militair-historici echter ook dat ze hun gedrukte bronnen kritisch moeten benaderen, vooral met het oog op de steeds betere toegankelijkheid van boeken door middel van digitalisering en de beschikbaarstelling daarvan op internet. De boekwetenschap kan daarbij behulpzaam zijn.

Het belang van het boek als communicatiemiddel binnen de krijgsmacht blijkt overigens niet alleen uit het grote aantal titels en edities, maar ook uit de wijze waarop het gedrukte woord in al zijn verscheidenheid werd benut. Onderzoek daarnaar is uitermate geschikt om meer te weten te komen over de operationele werking van het boek. Een voorbeeld hiervan is het overvloedige en uitgekiende gebruik van illustraties, die bovendien vaak door de militair-auteurs zelf werden getekend en soms zelfs gegraveerd, zodat de kwaliteit ervan gewaarborgd was. We zagen zowel in hoofdstuk 4 als 5 dat Siemienowicz respectievelijk Johannes Richard hun eigen illustraties tekenden. Ook aspecten als de handzame en duurzame uitvoering van de boeken, het gebruik van anders- of meertalige werken met het oog op de aanwezigheid van buitenlandse troepen, de introductie van boeken voor soldaten, betaalbare werken et cetera, maken duidelijk dat het boek een belangrijke rol vervulde als intermediair tussen theorie en praktijk.

Het schrijven en uitgeven van boeken is één, maar deden de militairen voor wie die boeken bedoeld waren ook wat met die boeken? Welke boeken vinden we in de boekencollecties van militairen? Ook onderzoek naar boekbezit levert interessante nieuwe inzichten op over de betekenis van het boek in

de krijgsmacht in intellectueel en operationeel opzicht. Zo kan worden gesteld dat in de bibliotheek van militairen boeken over allerhande onderwerpen aangetroffen kunnen worden. Bij 'soldatenkoning' Lodewijk Napoleon stond poëzie bijvoorbeeld op de eerste plaats, terwijl het militaire boek pas op de tiende plaats volgt. Dergelijke constatering geven een andere dimensie aan de militaire geschiedenis. Aandacht voor deze aspecten maakt de militair meer mens en geeft het militaire bedrijf een menselijk gezicht. Daarom is het van belang dat er ook aandacht is voor de geestelijke uitrusting van de militair van weleer. Zo zagen we in hoofdstuk 7 over maarschalk De Saxe dat in de achttiende eeuw generaals die koste wat kost slag wilden leveren van roekeloosheid werden beschuldigd. Vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw was echter een ontwikkeling te zien waarbij rücksichtslos en onmenselijk handelen onderdeel werden van militaire doctrines. Op basis van een onderzoek naar het boekenbezit van de Nederlandse militair aan de hand van een unieke reeks negentiende-eeuwse klantenboeken van een Zeeuwse boekhandelaar, behandeld in hoofdstuk 12, en intekenlijsten, kan, in aanvulling op gegevens uit achttiende-eeuwse boedelinventarissen, voorts worden geconcludeerd dat in de achttiende en negentiende eeuw vooral officieren in de rang van kapitein boekenkopers waren. Maar in alle rangen, van luitenant tot generaal, kregen officieren vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw overal in Europa geleidelijk steeds meer met vakliteratuur, reglementen, handboeken en werken die meer theoretisch waren te maken, zo kan uit deze studie worden opgemaakt. Onderofficieren met belangstelling voor het boek waren tijdens het Ancien Régime uitzonderingen, zoals de erudiete sergeant Johannes Richard die aan bod is gekomen in hoofdstuk 5 en 6, maar er werd in de zeventiende eeuw al wel van hen verwacht dat ze konden lezen. De gewone soldaten kregen lange tijd alleen indirect met de militaire publicistiek te maken. Ten tijde van de Republiek werden te boek gestelde zaken als disciplinaire regels en methodes van exerceren voorgelezen respectievelijk aangeleerd door middel van drill op het exercitieveld. De gewone soldaten kwamen er als lezers eerst in de negentiende eeuw aan te pas. Zij konden toen in het leger zelfs leren lezen en schrijven en er ontstonden niet alleen op hen toegesneden eigen genres, maar tevens bibliotheken. De democratisering van het boek in alle rangen van het leger was daarmee een feit. Uit hoofdstuk 12 blijkt dat het Nederlandse leger er ten opzichte van de legers van andere Europese landen vroeg bij was met een eigen stelsel van bibliotheken.

Een nieuw terrein voor boekhistorici

De resultaten van het hier verrichte onderzoek zijn ook van belang voor de boekgeschiedenis. Een aspect van de boekproductie dat in vrijwel elk hoofdstuk in deze studie aan bod is gekomen, is de fysieke uitvoering van de boeken. In principe verschillen militaire boeken niet van andere boeken. Daar-

om is een algemeen boekhistorisch onderzoek niet alleen incompleet als militaire boeken daar niet in worden betrokken, maar als gevolg daarvan kunnen, zoals in het laatste hoofdstuk is aangetoond, ook hiaten ontstaan. Het is misschien paradoxaal, maar onder militaire uitgaven kunnen ook bibliothele boeken worden aangetroffen. De militaire publicistiek heeft zeer fraaie uitgaven voortgebracht, die soms alleen al vanwege hun uitvoering – veel plaatwerk en groot formaat – bibliofiel genoemd kunnen worden. Daarnaast werden al tijdens het Ancien Régime militaire boeken op een bibliothele manier uitgevoerd, zowel wat betreft de typografie als de verzorging van de banden. Vooral onder krijgshistorische werken zijn prachtuitgaven te vinden, hetgeen samenhangt met de rol van die werken bij het verheerlijken van de eigen krijgsdaden. De waardering voor en koestering van het fraai uitgevoerde boek blijkt voorts uit persoonlijke ex libris van militairen en soms zelfs ook van regimenten. Dergelijke eigendomsmerken gaan, voor zover nu bekend, terug tot de achttiende eeuw. In hoofdstuk 2 zijn hiervan verschillende voorbeelden gepresenteerd.

De boekhistoricus kan kortom alle aspecten van zijn vak in de militaire boekcultuur terugvinden. Of het nu gaat om de uiterlijke presentatie van boeken, de productie en distributie, het lezen, verzamelen en bewaren, de militaire boekcultuur bevat het allemaal. Daarnaast is de conclusie gerechtvaardigd dat de militaire boekcultuur een integraal onderdeel is van de militaire cultuur.³ Militairen lazen overigens niet alleen werken van militaire aard, maar ook allerlei andere boeken. Met de invoering van de dienstplicht in de negentiende eeuw en daarmee de intrede in het leger van mannen uit de samenleving van verschillende rangen en standen, nam dit verschijnsel alleen nog maar in belangrijke mate toe. Iedere jongeman moest in principe immers in dienst. Naast het feit dat veel Nederlandse mannen de dienstplicht aan den lijve hebben ondervonden en vrijwel elke Nederlandse familie ermee te maken heeft gehad, was het militaire element volop aanwezig in de steden. Door militaire boekcultuur te betrekken bij boekhistorisch onderzoek kan daarom niet alleen een genuanceerder of een ander beeld ontstaan, bijvoorbeeld omdat mannen in het leger leerden lezen, maar kan zelfs verrijking van de boekgeschiedenis optreden. Is voor boekhistorici immers niet interessant dat er, zoals beschreven in hoofdstuk 11, naast moeders die hun kinderen voor het slapengaan een leesboek gaven, ook moeders waren die hun kinderen een exemplaar toestopten van het werkje *Pligten van den soldaat, korporaal, fourier en sergeant-majoor, ...* (Amsterdam 1815)?

‘Militaire boekcultuur’

Wat kan er aan het einde van deze exercitie worden gezegd over het in de inleiding als diffuus gekwalificeerde begrip ‘militaire boekcultuur’? Er blijkt duidelijk samenhang te bestaan tussen de over een lange periode behaalde

resultaten van veelal afzonderlijke onderzoeken. Er is sprake van continuïteit en van wederzijdse afhankelijkheid. Hiervan zijn tal van voorbeelden te geven. Zo kan worden vastgesteld dat de militaire publicistiek die is ontstaan in Italië aanvankelijk Italiaanse militaire werken naar de Nederlanden bracht, waar vervolgens onder vergelijkbare omstandigheden als in Italië de Nederlandse militaire publicistiek tot ontwikkeling kwam. Ook kan gewezen worden op het feit dat belangrijke militaire geschriften telkens weer opdoken in de afzonderlijke hoofdstukken van deze studie en bovendien aanwezig bleken te zijn in de hier behandelde institutionele en particuliere militaire bibliotheken, waaruit blijkt dat de betekenis van deze boeken werd onderkend. Kenmerkend is voorts dat kort nadat in 1839 de aanstelling van de firma De Gebroeders van Cleef als drukker en uitgever van alle militaire publicaties op last of vanwege het Ministerie van Oorlog was afgelopen en niet werd verlengd, de KMA begon met het zelfstandig uitgeven van boeken. En niet toevallig blijken de activiteiten van de hier behandelde niet-militaire auteurs Lipsius, Stevin, Hondius en Redelykheid niet op zichzelf te staan, maar moeten zij worden beschouwd als exponenten van de toenmalige militaire organisatie. Of dit nu kan worden gekwalificeerd als militaire boekcultuur of niet, vaststaat dat de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de Nederlandse krijgsmacht veel sporen hebben nagelaten en de aandacht verdienen. Hoewel het wetenschappelijk belang van de hier gepresenteerde onderzoeken juist gelegen is in de alomtegenwoordigheid van het boek in het militaire bedrijf door de eeuwen heen, kan deze verzameling hopelijk bijdragen aan een nieuw beeld van de militaire boekcultuur in Nederland, die als zeer rijk gekenschetst kan worden, en bovendien ook aanleiding geven tot verder onderzoek.